

СУЧАСНЕ МИСТЕЦТВО: ЗМІНА ГОЛОВНОЇ ПАРАДИГМИ

Стаття містить міркування щодо сучасної зміни основної парадигми художньої діяльності людства, що зумовило виникнення феномена «сучасне мистецтво». Визначено головні тенденції неklasичного раціонального мислення, яке поступово витісняє і замінює класичне. Подано результати спроби систематизації основних ознак сучасного мистецтва, його стильових особливостей. Окреслено термінологічний аспект проблеми. Розглянуто перспективи подальших досліджень цього питання.

Ключові слова: бінарна логіка, квантовий ефект, постмодернізм, принцип вітальності, раціональне мислення, сучасне мистецтво.

Термін «сучасне мистецтво» є досить спірним та неоднозначним, між тим сама проблема сучасного мистецтва є, безперечно, вкрай актуальною як для загальносвітової, так і для національної культури. Цим терміном прийнято умовно називати інтегровану художньо-дизайнерську діяльність, яка містить в собі різноманітні жанри і художньо-технічні засоби, як-от: живописні, скульпторські графічні, архітектурні, театральні, кінематографічні, фотографічні, музичні та інші складові.

Поява «сучасного мистецтва» характеризується зміною головної парадигми художньої діяльності людства, яка мала місце на зламі тисячоліть. Культурологічно та соціологічно це пов'язано з усвідомленням людством нагальної потреби пошуків шляхів запобігання самозруйнуванню внаслідок науково-технічного прогресу, що, на думку сучасних мислителів, пов'язано з настанням епохи постмодерну.

Тому перед науковцями гуманітарної сфери постає безпосередня потреба з'ясування головних тенденцій цього процесу з метою його впорядкування.

На сьогодні ситуація з феноменом сучасного мистецтва є певною мірою «стихійною»: нова художня діяльність людства, що широко розвивається на практиці, має дуже мало наукових обґрунтувань в теорії. Так, до світового і вітчизняного наукового обліку не введено навіть однозначного терміну для позна-

чення цього феномена. Ця прогалина має бути заповнена відповідними фахівцями - філософами, культурологами, мистецтвознавцями.

Стаття містить спробу окреслення кола питань, на які має надати відповіді найближче майбутнє сучасної художньої діяльності людства.

Поставлена проблема співвідноситься з планом науково-дослідної роботи кафедри культурології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, затвердженого Міністерством освіти і науки України, а також узгоджується з темою кафедри культурології ОНУ імені І.І. Мечникова «Філософсько-методологічні дослідження гуманітарного знання» (наказ ОНУ імені І.І. Мечникова № 855-18 від 18 травня 2001 р.).

На сьогодні практично не існує ґрунтовних вітчизняних наукових досліджень, присвячених проблемі актуального мистецтва. Термін «contemporary art», яким прийнято називати сучасне мистецтво в англomовній літературі [10-13] яка, на відміну від вітчизняної, містить таке поняття, як визнано мистецтві знавче, в більшості видань не розтлумачується, його значення спирається в основному на контекст, не набувши наукової повноти і визначеності дефініції

Більшість вітчизняних публікацій, близьких за тематикою, стосується практичного втілення цього феномена - огляди та рецензії на різноманітні виставки, бієннале, експозиції творів сучасного мистецтва, а також видання, тематикою яких є персоналії - конкретні творчі особистості. Проте, актуальність цієї проблеми зумовила певні видання, присвячені дослідженню різних складових, феномена сучасного мистецтва. Так, слід зазначити дослідження В. Грязевої-Добшинської «Сучасне мистецтво та особистість» [1], В. Петрова та Л. Бояджвєвої «Перспективи розвитку мистецтва» [2] та збірник статей молодих науковців «Мистецтво в сучасному світі» [3]. Близькі за колом питань проблеми піднімаються також у різних випусках збірники наукових статей філософської факультету ОНУ імені І.І. Мечникова «Філософські пошуки».

Оскільки всі твори сучасного мистецтва містять в собі дизайнерський компонент, певна інформація міститься у виданнях із дизайну. Так, у праці В. Даниленка «Дизайн України у світовому контексті художньої проектної культури» [4] є аналіз деяких тенденцій сучасного вітчизняного мистецтва, звичай: у його художньо-проектній іпостасі.

Цікаві міркування про різні аспекти сучасного мистецтва, але на недостатньому рівні науковості (на що вони і не претендують), містяться у популярно виданні М. Фрая «Книга для таких, як я» [5], остання частина якої являє собою своєрідний «словник» сучасного мистецтва: автор розмірковує і пропонує своє тлумачення найуживаніших термінів, пов'язаних із цим феноменом.

Міркування про постмодернізм на пострадянському просторі містяться в праці В. Тупіцина «Комунальний (пост)модернізм» [6].

Також деякі спроби розв'язання кола питань, пов'язаних із соціокультурним обґрунтуванням сучасного мистецтва, містяться у періодичних виданні здебільшого у спеціалізованих культурологічних, мистецтвознавчих і філософських виданнях.

Визначення головних парадигм сучасного мистецтва, виділення основних ознак зміни класичного раціонального мислення на некласичне, упорядкування

Тенденцій і перспектив соціокультурного аспекту вітчизняної та світової художньої діяльності.

Мета статті - аналіз парадигм сучасного світового та вітчизняного мистецтва. Поставлена метая передбачає вирішення наступних завдань:

- обґрунтування тези про зміну головної парадигми сучасної художньої діяльності;
- упорядкування визначальних рис сучасного некласичного раціонального мислення, що складається і поступово витісняє класичне;
- аналіз художньої ситуації постмодернізму;
- виділення головних ознак сучасного мистецтва;
- аналіз термінологічних аспектів феномена сучасного мистецтва;
- огляд основних тенденцій та перспектив з цієї проблематики.

Протягом усієї своєї історії культурний розвиток людської цивілізації будувався на науково-технічному прогресі шляхом науково-технічної революції (НТР). Лише в XX ст. було усвідомлено хибність цього шляху через цілу низку факторів, як-от: конечність природних ресурсів; втрата гармонії між людиною і навколишнім середовищем; наростання в геометричній прогресії екологічних проблем тощо. Реальна загроза самознищення людської цивілізації змусила шукати інші шляхи розвитку культури. І насамперед цей процес пов'язаний із зміною способу загальнолюдського мислення.

НТР побудована на класичному раціональному мисленні, яке передбачає жорсткі однозначні закони, верифікацію, суворий поділ усіх феноменів на об'єкт та суб'єкт. За цим способом мислення, світ є таким складним, що набагато простіше пристосувати до нього людину, змінюючи її певним чином, ніж зробити це зі світом. Технічний прогрес у традиційному розумінні є неможливим без дотримання цього застарілого способу мислення. Між тим загальносвітова культурна криза на зламі тисячоліть характеризується зміною культурної ситуації, яка отримала назву «постмодерн».

Слід зауважити, що в сучасній вітчизняній літературі терміни «постмодерн» та «постмодернізм» досить часто використовуються один замість одного, не розгалужуючись у значеннях. Натомість, в англійській літературі, зокрема, в Оксфордському словнику, їх визначення чітко розмежовуються. Так, «постмодерн» (англ. мовою «postmodernity») означає загальний сучасний стан суспільства, культурологічну епоху, що змінила собою модерн, поступово знівелювавши його головні надбання, як-от: переважну віру в науку та знання, концепції лінійного часу та ідею «продажу» себе, та й взагалі формулу «товар- гроші-товар». Культурна ситуація постмодерну є та має бути предметом дослідження сучасних науковців, проте не вона є предметом цієї статті.

На відміну від терміну «постмодерн», «постмодернізм» (англ. мовою «postmodernism») означає спільну назву для ситуації саме в художній культурі, в мистецтві, філософії, літературі. Мається на увазі художня культура як цілеспрямована діяльність, а не прояви її в загальній культурі, що є досить характерним для постмодерну (NB! - соціокультурної епохи!). Так званий феномен «смерті автора», який увів у літературознавстві Р. Варт, у постмодерні приймає вигляд: «якщо ніхто не є автором, автори - усі», і це означає все зростаюче, майже тотальне прагнення, що все зростає, кожної людини щось ство-

рювати. Таким чином, у ситуації постмодерну кожна людина все більше набуває рис митця. Це питання має досліджуватись в перспективі, проте, у цій статті предметом розгляду є саме постмодернізм, тобто прояви сучасного стану суспільства в професійному мистецтві.

Зміна епохи модерну на постмодерн обумовлює й обумовлюється еволюцією людського мислення, появою нової його якості, яку можна назвати «некласичним раціональним мисленням». Спробуємо визначити й узагальнити його головні тенденції.

1. Плюралістична модель світу - можливість існування різних типів раціонального, рівноправність одночасного існування різних, але однаково істинних точок зору. Із культурологічної точки зору тут є пряме співвідношення з одним із головних принципів «діалогу культур» - принципу толерантності, який автор статті перефразував таким чином: «Дозволь собі бути собою, а іншому - бути іншим». Характерним є те, що аксіологічний елемент втрачає свою первинну провідну роль - оцінка на рівні «добре-погано» перестає бути однозначною і неопосередкованою.

2. Освоєння хаосу замість його впорядкування, орієнтування в універсумі замість його секуляризації. Протягом усієї історії культури людства порядок протиставлявся хаосу, свідомо чи позасвідомо люди прагнули його тотального впорядкування. На сучасному етапі це впорядкування стало надто складним багатофакторним і мало придатним для формалізації, а отже, бінарність «порядок - хаос» у культурі поступово втрачає сенс. Усе більш правомірною є своєрідна дефініція: «Хаос - це порядок, який ми ще не пізнали».

3. Реконструкція аксіологічної системи людства. Як зазначалося вище, аксіологічна складова світової культури зазнає кардинальних змін. Звичайно, на локальному культурному рівні цінності є досить різними, проте в глобальному цінності, що переважає, є інформація (Приказка, народжена досить недавно. «Хто володіє інформацією, той володіє світом»).

4. Синергетична картина світу. Синергетика - спосіб «сумісної дії», тобто співпраця багатьох факторів, яка перевищує їх просте складання. Синергетик, розглядає будь-який об'єкт як систему, упорядковану певним концептом. Із цієї точки зору, світ є неупорядкованою системою, яку впорядковує інформація. Залежно від тієї інформації, яка є концептом світовгюрядкування, картина світу може докорінно змінюватися, навіть до самого переосмислення людського онтогенезу.

5. «Квантовий ефект» пізнання. Людська свідомість не існує поза межі людської свідомості, вона сама є її предметом. Це означає, що пізнання витворів людської свідомості засобами самої свідомості апіорі не може бути науково однозначним та неопосередкованим. Це те ж саме, що вивчати будову клавіатури, досліджуючи набраний за її допомогою текст. Таким чином, у гносеології змінюється пріоритет предметно-об'єктних відношень: пізнання - це не акт а діалог, унаслідок якого як об'єкт, так і предмет зазнають змін і взаємовпливів. Мистецтвознавець Н. Корнієнко довела цей ефект щодо гуманітарних систе(назвала його «квантовим» [7, с. 98].

6. Культура поступово перестає розумітися як механізм, який працює за принципами однозначності та верифікації, який можна довільно проектувати, створювати або вносити до нього передбачувані зміни. Сьогодні культура мислиться швидше як «організм», який самоорганізується та самопроекується за принципом «вітальності» - подібності за складністю до живого організму, надскладного синтезу за відсутності будь-якої ієрархії. Так само, як ми не керуємо багатьма функціями свого організму, такими, як, наприклад, кровообіг, процес росту, внутрішня секреція тощо, навіть не знаємо всіх його можливостей і резервів, ми не можемо керувати всіма культурними процесами. Між тим тілесні процеси все одно перебігають певним чином, звертаємо ми на це увагу чи ні, і в результаті людина функціонує як живий організм, із точки зору природності досягаючи певного результату. Отже, у культурі також закладені певні культурогенні фактори, за якими і відбувається її еволюція. І, нарешті логічно завершимо аналогію: якщо умови життєдіяльності людини будуть сприятливими, а до того ж вона ще й дбає про своє здоров'я, наприклад, веде здоровий спосіб життя, займається спортом тощо, то і всі фізіологічні процеси, хай і не керовані нею і навіть не завжди усвідомлені, будуть, протікати найкращим способом.

Отже, сьогодні спостерігаємо початок формування нової глобальної свідомості людства, побудованої на розробці методів природного, ненасильницького «вбудовування» поведінки кожної конкретної людини (а відтак і людства) у процес саморозвитку культури. Цей феномен є характерним для всіх галузей культури, особливо яскраво це відбивається в мистецтві, що і спостерігається в сучасній культурній ситуації постмодернізму.

Слід зазначити, що постмодернізм як наслідок нелінійного мислення є саме культурною ситуацією, тобто «буттям, яке визначає свідомість», а не жанром, стилем чи певною мистецькою школою. Тому, аналізуючи основні риси постмодерністської моделі світу, зокрема специфіку їх прояву в мистецтві, ми не можемо відокремлювати певні «жанрові канони» або «особливості стилю», досліджуючи лише аспекти творчої поведінки митця.

Спробуємо систематизувати основні чинники постмодернізму як «мистецтвозагенного» фактора епохи.

1. *«Подвійне кодування»* являє собою певного роду авторську гру, своєрідне оперування автором різними смислами, які він закладає у витвір мистецтва. Респондент (глядач, читач тощо), який не має спеціальної підготовки, зможе сприйняти лише «зверхній», тобто найочевидніший і доступний із них. Одним ¹ проявів такого подвійного кодування може бути аллюзіонізм - уведення до об'єкта мистецтва натяків (алюзій), які відсилають респондента до інших відомих йому об'єктів. Подвійність може передбачати і розподіл на елітарну та масову частину аудиторії: при цьому еліта сприйматиме елементи іншого рівня іронічно, а маси - серйозно.

2. *Спроба вийти за межі бінарної логіки* відображається у перманентному доланні різного роду меж і умовностей, як жанрових, так і світоглядних. У ситуації постмодернізму всі дуальні протиставлення на зразок «добре – погано», «вірно - невірно» є тупиковими. Ця тенденція може бути названа «поліцентричною», або «плюралістичною» моделлю світу.

3. *Іронічність* є способом автора дистантуватися як від респондента, так і від власного витвору. Причому є ефективною для цього саме іронія, а не гумор чи сміх, адже останні передбачають певною мірою згоду із запропонованим баченням світу і витвором мистецтва як його проявом, а також активну в ньому участь, тоді як іронія - своєрідна «ввічлива відмова від силоміць нав'язаної причетності» [5, с. 201].

4. *Цитування* - як пряме, так і приховане. Ситуація постмодернізму вже за самою назвою носить елемент вторинності, адже означає «після модернізму», причому не тільки хронологічно, але й за сутністю. Досвід (у даному випадку нас цікавить художній досвід), накопичений людством в попередні епохи, потрапляє до творця, який хоч і усвідомлює його цінність, але критерії цінності в нього радикально відрізняються від критеріїв людини з попередніх епох. Макс Фрай наводить цікаву аналогію: митця-постмодерніста він порівнює з дитиною, яка раптово отримала спадок від кількох поколінь старших родичів: «Скрині з коштовностями, які зберігалися у підвалах фамільних палаців, приносять до дитячої і віддають новому володарю. Золоті злитки здаються дитині прекрасним фундаментом для іграшкового будиночка, крупний рубін гарний лише тому, що схожий на ягоду, а із цінних паперів, як виявляється, можна склеїти повітряного змія... Дитина «відміняє» традиційні методи використання коштовностей: вона не експлуатує, а маніпулює, не накопичує, а грає» [5, с. 218].

5. *Контекстність* - підвищена увага до знання контексту. Контекст трактується у словниках як «відносно завершена у смисловому відношенні частині тексту» [8], причому слово «текст» тут слід розуміти як «культурний текст», тобто ціннісно-смісловий аспект будь-яких культурних проявів. Чим глибші є знання контексту, тим більш цілісною є індивідуальна картина світу респондента, а звідси - тим повнішим та адекватнішим буде його розуміння, що є необхідною умовою для сприйняття витворів сучасного мистецтва. Коли йшлося про подвійне кодування, під «спеціальною підготовкою» респондента мався на увазі саме рівень орієнтування в контексті. Характерним є те, що контекст сам по собі є не менш цінним, ніж сам витвір мистецтва, для розуміння якого він потрібний - «Ключ до скарбу і є сам скарб» [5, с. 225].

6. *Тандем «автор-респондент»*. Художню ситуацію постмодернізму можна зіставити із ситуацією футбольного матчу, коли автор надає пас, а гол повинен забити респондент. Відповідальність іа успіх витвору мистецтва поділяють рівною мірою обидві сторони. Але для цього вони в ідеалі мають володіти при близько однаковим рівнем «майстерності», адже за невдачі митця респондент залишиться «без м'яча», а непідготовлений респондент «не заб'є свого тала», якою б віртуозною не була гра автора. Співучасть респондента в роботі автора є необхідним компонентом художніх витворів постмодернізму.

Мистецтво завжди було «мовою, на якій розмовляє культура епохи», му, щоб зрозуміти сучасне мистецтво, слід насамперед вивчити його «мову» і зрозуміти, що зі зміною моделі світобачення і мислення змінилися і парадигми художньої культури.

За хронологією, «сучасним» називається новий період розвитку світової культури, який умовно вважають з 1991 року. Складний, суперечливий і неви-

значений, цей процес триває, і саме тому його так важко досягнути і оцінити. Характерним є те, що сучасне мистецтво не є загальноуживаним, універсальним: це - особливе середовище, своєрідна «паралельна реальність», адекватно сприймати яку неможливо без спеціальної підготовки - зовні контексту. Спробуємо систематизувати основні ознаки сучасного мистецтва.

1. Перетин меж між різними галузями художньої діяльності. Витвори сучасного мистецтва далеко не завжди можна віднести до якогось з його визначених здавна видів - архітектури, живопису, музики, театру тощо.

2. Відсутність домінуючого напрямку. Ця особливість є відображенням загальної соціокультурної ситуації в суспільстві, що передбачає плюралізм тенденцій і поглядів в усіх культурних сферах (одним із найяскравіших прикладів може слугувати заміна однопартійної політичної системи багатопартійною).

3. Зміна основного принципу сприйняття витворів мистецтва. У класичному мисленні мистецтво передбачає «розповідний» принцип: витвір мистецтва є втіленням якогось задуму творця, він мав щось «повідомити» респондентові. Тепер принцип сприйняття можна швидше визначити як «провокаційний» (ця особливість розглядалася у процесі аналізу постмодернізму в пункті «Тандем між автором та респондентом»): витвір мистецтва не подає готової думки, а підштовхує респондента до самостійної інтерпретації. Навіть якщо респондент просто задав собі питання: «І що воно таке? Навіщо потрібно? Хіба це мистецтво?», або просто обурився тим, що сприйняв, мета митця є досягнутою - респондент виведений зі стану рівноваги та байдужості, він - хоча б таким чином - почав самостійно мислити, не спираючись на готові шаблони рішення.

4. Перевага змісту над формою. Конкретність форми поступається перше навантаженості значенням і зосередженості на ньому. Інколи має місце так звана удавана банальність. Досить часто на виставках сучасного мистецтва від не- підготовлених респондентів можна почути сентенції на зразок «Хіба це витвір мистецтва? Будь-хто, навіть я, міг таке зробити». Між тим витвори мистецтва створені ніким іншим, а саме їх автором. Це означає, що значення, закладене автором у витвір мистецтва, а точніше проекція цього значення, є значно важливішою за його художню форму.

5. Самодетермінація. Цінності нового суспільства ще не склалися, вони остаточно не визначені. У мистецькому смислі ми живемо в епоху першочитань. Багато різновидів сучасного мистецтва народжуються просто на наших очах.

6. Дизайнерський компонент містять практично всі форми сучасного мистецтва. Саме тому дуже багато форм сучасного мистецтва є суцільно дизайнерським, як, наприклад, інсталяція, перформанс, інтерактивне мистецтво тощо. Терміни пов'язані із сучасним мистецтвом, потребують окремого роз'яснення і докладного розгляду, неможливого у межах цієї статті.

Отже, сучасне мистецтво є прямим віддзеркаленням загальної світової соціокультурної ситуації.

У зв'язку із вищевикладеним постає багато питань і проблем, пов'язаних ¹³ Формуванням нової парадигми мистецтва. Одна з них - визначення стилю сучасного мистецтва. Термін «постмодернізм» не влаштовує багатьох науковців

через відсутність в ньому стилеутворювальної складової: «постмодерн» у перекладі означає лише «той, що йде після модерну», тобто вказує лише на послідовність стилів. Між тим і назва «модерн», що перекладається як «сучасний», ні якою мірою не відповідає сучасному мистецтву: за традицією, так прийнято називати історико-культурний період, що відповідає практично всьому XX ст і західноєвропейській культурі та 60-80-им рр. на пострадянському просторі. Отже, як бачимо, і цей термін не несе в собі певного смислового навантаження і не може відбивати стильові особливості епохи.

Слід взяти до уваги, що, перебуваючи в певній культурній ситуації дуже важко усвідомити її парадигми, а отже, і надати назву всій культурній добі. В історії світової культури це відбулося лише один раз, коли італієць Джорджо Вазарі свідомо назвав епоху, яка змінила Середньовіччя, епохою Відродження (саме ним була поіменована й епоха Середньовіччя як така, що перебувала «посередині» між добами двох культурних злетів - античністю та Ренесансом). Отже, можливі два варіанти розв'язання цієї культурної проблеми.

Перший: культурна ситуація з'ясується шляхом самоупорядкування, тен денції перетворяться на риси, і тоді стиль епохи викристалізується і буде зрозумілим з височини набутого людством культурного досвіду. Це цілком можливо за термін одного покоління, можливо, навіть менше, адже протягом історії культури весь час спостерігаємо прискорення наростання культурних ново утворень і змін культурних епох, що прогресує.

Другий: в нашу епоху знайдеться особистість, яка усвідомить її парадигми: ми і зможе їх науково викласти й обґрунтувати, ввівши ці дані в загальний науковий обіг.

Висновки:

1. Класичне раціональне мислення, на якому будувалася НТР протяги історії людства, поступово вичерпує себе і потребує зміни через прагнення людства уникнути самознищення.
2. Відбувається еволюція людського мислення в бік його «некласичності», яка характеризується: плюралістичністю; втратою смислу бінарності «порядок-хаос»; реконструкцією аксіологічної системи; синергетичністю, «квантовим ефектом» пізнання та принципом вітальності.
3. Постмодернізм є культурною ситуацією, для художнього прояву якої є характерним: «подвійне кодування», спроба вийти за межі бінарної логіки, іронічність, цитування, контекстність, тандем «автор-респондент».
4. Сучасне мистецтво є формою прояву сучасної світової соціокультурної ситуації. Можна виділити такі основні ознаки сучасного мистецтва: перетин меж між різними галузями художньої діяльності; відсутність напрямку, що домінує; зміна основного принципу сприйняття витворів мистецтва із розповідного на провокаційний; перевага змісту над формою; самодетермінація та дизайнерський компонент.
5. Існує багато спроб визначення стилю сучасного мистецтва: «пост-посі модерн», «трансавангард», «мистецтво епатажу», «епоха бродіння», «естетичний компроміс», «актуальне мистецтво», «художня інфернальність», проте жодна цих спроб не набула наукової повноти і визначеності.

6. Процес самовпорядкування сучасної культури триває, і внаслідок постійного прискорення еволюційних процесів встановлення парадигм нової художньої культури може завершитися у межах нашого покоління.

На сьогодні існує декілька спроб визначення стилю сучасного мистецтва проте жодне з визначень не закріпилося на рівні загальноновизнаного: «пост-пост- модерн», «трансавангард», «мистецтво епатажу», «епоха бродіння», «естетичний компроміс», «актуальне мистецтво», «художня інфернальність» та ін. Щось обрати або придумати щось нове? У будь-якому випадку - майбутнє покаже. Причому найближче майбутнє.

Література

1. Грязева-Добшинская В. Современное искусство и личность / В Грязева- Добшинская. - М.: Концепция, 2006. - 234 с.
2. Петров В. Перспективы развития искусства / В. Петров, Л. Бояджиева - М.: Искусство, 1996. - 320 с.
3. Искусство в современном мире: сб. науч. ст. - 2006. - Вып.2. -112 с.
4. Даниленко В.Я. Дизайн України у світовому контексті художньої проектної культури / В.Я. Даниленко. - Х.: ХДАК, 2005. - 248 с.
5. Фрай М. Книга для таких, как я / М. Фрай. - М.: Амфора, 2002. - 426 с.
6. Тупицын В. Коммунальнш (пост)модернизм / В. Тупицын. - М.: Ad Maraginem, 1999. - 120 с.
7. Корнієнко Н. Український театр у переддень третього тисячоліття. Пошук / Н. Корнієнко. - К: Факт, 2000. - 160 с.
8. Ожегов С. Толковый словарь русского языка / С. Ожегов. - М.: Просвещение 1977.-684 с.
9. East Art Map. Contemporary Art and Easten Europe. – Afterall Books, 2006. – 530 p.
10. Chilvers I. A Dictionary of Modern and Contemporary Art / I. Chilvers, J. Glavessmith. – Oxford University Press, 2009. – 628 p.
11. Bonham-Carter C. The Contemporary Art Book / C. Bonham-Carter, D. Hodge. – Oxford University Press, 2006. -512 p.
12. J Stallabrass J. Contemporary Art: A Very Short Introduction / J. Stallabrass. – Amazon, 2008. - 644 p.
13. Butler C. Postmodernism / C. Butler. - Oxford University Press , 2009. -218 p.